

Szerkesztette:
Virányi Péter

MTA II. VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE ALBIZOTTSÁG

A II. világháború újraértelmezése a 21. században

A II. világháború újraértelmezése a 21. században

Szerkesztette: Virányi Péter

MTA II. VILÁGHÁBORÚ TÖRTÉNETE ALBIZOTTSÁG

2026

A konferenciát a Magyar Tudományos Akadémia
és a Bölcsészettudományi Kutatóközpont támogatta.
A tanulmánykötet megjelenését a Jelen-Lét a Társadalomért Egyesület
támogatta

A borítót Virányi Péter tervezte.

Kézirat lezárva: 2026. július 30.

Minden jog fenntartva. Bármilyen másolás, sokszorosítás,
illetve adatfeldolgozó rendszerben való tárolás az
MTA II. világháború története albizottság Elnökének,
vagy Titkárának előzetes írásbeli hozzájárulásához van kötve.

ISBN 978-963-416-542-2

© Szerzők, 2026

© Szerkesztő, 2026

TARTALOMJEGYZÉK

Előszó: Stark Tamás	6-9
Jakab Attila: XII. Piusz a történetírás és az emlékezetpolitika keresztútjában.....	11-30
Kovács Tamás: A „majdnem sikerült” emlékezetek és azok interpretációi.....	31-47
Virányi Péter: A II. világháború emlékezete és annak használata a propagandában.....	49-62
Tornai Csongor, Gáspár: A „Háború a tanteremben”.....	63-83
Bene Krisztián: A második világháborús nyugati hadifogság emlékezete.....	85-100
Bába Viktória: Egy perifériára szorult táborélmény emlékezete: Arthur Koestler <i>A Föld söpredéke</i> című művének franciaországi recepciója.....	101-116
Barta Róbert: A háborús döntések dilemmája és dinamikája. Az atomfegyver bevetésének kérdése és megítélése.....	117-131
Lehotay Veronika: A jogalkotással okozott kár kérdése 1945 után – a háborús károk és a jogi helyreállítás dilemmái.....	133-154
Tarnai-Lőrincz Andrea Hedda: „ <i>A nyilasokkal cimboráló színésznő</i> ” és „ <i>a nácik kémnője</i> ” – a közszereplők második világháborút követő felelősségre vonásának aszimmetriája a siker, a stigmatizáció, a mártíromság és a nosztalgia keresztmetszetében.....	155-179
Noszkó-Horváth Mihály: A szovjet kényszermunka a kárpótlási iratokban, adatfeldolgozás a levéltárban.....	181-194
Pritz Pál: A történész felelőssége.....	195-199
TANULMÁNYOK SZERZŐI	201

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚS NYUGATI HADIFOGSÁG EMLÉKEZETE¹

Bevezetés

A második világháború történetének kutatása az elmúlt évtizedekben rendkívüli mértékben gazdagodott, ugyanakkor továbbra is léteznek olyan részterületek, amelyek a történetírás és az emlékezetpolitika perifériáján maradtak. Ezek közé tartozik a nyugati szövetséges hatalmak fogságába került tengelyhatalmi hadifoglyok története is. Miközben a keleti hadifogság – elsősorban a Szovjetunióba hurcolt katonák és civilek nagy száma, a fogvatartás hosszú időtartama és a szélsőséges életkörülmények miatt – a tudományos kutatás és a társadalmi emlékezet kiemelt témájává vált, a nyugati hadifogság vizsgálata jóval később kezdődött meg, és napjainkban is számos feltáratlan kérdést rejt.

Ennek hátterében több tényező áll. A második világháborút követően kialakuló nemzetközi politikai környezet nem kedvezett a téma feldolgozásának, hiszen sem a győztes államok, sem a vesztes országok nem voltak érdekeltek a nyugati hadifoglyok történetének hangsúlyozásában. A közgondolkodásban emellett hosszú időn keresztül az a leegyszerűsítő kép élt, hogy a nyugati fogság lényegesen kedvezőbb körülményeket biztosított, mint a szovjet hadifogság, ezért nem tekinthető önálló kutatási problémának. Ez a szemlélet ugyanakkor elfedte azt a tényt, hogy több millió ember életét meghatározó történelmi tapasztalatról van szó, amelynek katonai, társadalmi, gazdasági és emlékezetpolitikai vonatkozásai egyaránt jelentősek.

A tanulmány célja, hogy áttekintést adjon a második világháborús nyugati hadifogság legfontosabb sajátosságairól, különös tekintettel a fogság kialakulásának körülményeire, a hadifoglyok háború utáni sorsára, a témával foglalkozó nemzetközi és magyar történetírás fejlődésére, valamint arra a folyamatra, amelynek eredményeként a korábban háttérbe szorult kérdés fokozatosan megjelent a történeti emlékezetben és az emlékezetpolitikai diskurzusban. A tanulmány nem a hadifogság mindennapjainak részletes bemutatására törekszik, hanem arra, hogy historiográfiai és emlékezetpolitikai összefüggésben helyezze el ezt a mindmáig hiányosan feldolgozott történeti jelenséget.

¹ A tanulmány a Magyar Tudományos Akadémia Bolyai János Kutatási Ösztöndíjának támogatásával készült.

A tengelyhatalmak állampolgárai nyugati fogságban

A második világháború során a hadviselő felek által katonai célra mozgósított kiemelkedően nagyszámú személy értelemszerűen a hadifoglyok számának minden korábbinál magasabb szintre emelkedését is maga után vonta. A konfliktus során – ideértve a civilek internálását – több mint 35 000 000 fő került a különböző hadviselő felek fogságába, közülük 20–22 000 000 fő az európai kontinensen (Turcotte 2022: 10–11), akikre elvileg a nemzetközi egyezmények szabályai vonatkoztak. (Ravasz 2003: 248) Elsőként az 1864-es genfi egyezmény definiálta a hadifogoly szót, illetve általánosságban előírta a hadifogságba kerültek védelmét, majd ezt követően a több mint 50 állam által ratifikált 1929. évi genfi egyezmény 97 cikkben tért ki ennek részleteire. Ez utóbbi alapján a hadifogoly az ellenség hatalmába jutott olyan személy, aki a fegyveres erők tagja; ennek megfelelően egyenruhát vagy felismerhető jelvényt hord, fegyverét nyíltan viseli és betartja a hadijog szabályait. Mellettük a harcban részt nem vevő, de a fegyveres erők kíséretéhez tartozó fegyvertelen személyek, illetve a meg nem szállt terület lakossága, ha az ellenség közeledtére fegyvert fog és nyíltan viseli, valamint betartja a hadijog szabályait, szintén hadifogolynak minősülnek, és ebből kifolyólag a genfi egyezményben foglalt bánásmódra jogosultak. Ennek értelmében tilos volt bármilyen formában a foglyok életének vagy egészségének veszélyeztetése, megfélemlítése vagy vele szemben megtorló rendszabályok foganatosítása. A fogságban tartó államot terhelte a foglyok biztonságos területre szállítása, emberhez méltó körülmények közötti elhelyezése, ellátása, kapcsolattartásuk biztosítása a külvilággal, illetve az ellenségeskedések befejeződését követően hazaszállítása. A hadifoglyokat nemzeti hovatartozás szerint kellett csoportosítani és nyilvántartásba venni. A fogság során a foglyokat munkavégzésre lehetett alkalmazni, de a tiszteket csak önkéntes alapon. (Sipos 1997: 141)

Az előírások szerint a katonai eszközöket el kell venni a hadifoglyoktól, a személyes tárgyaikat ugyanakkor birtokukban kell hagyni, pénzüket pedig csak átvételi elismervénnyel lehet elvenni. A foglyok elhelyezésére szolgáló helyiségeknek száraznak, fűthetően és világíthatónak kell lennie, ruházatukat, lábbelijüket és – amennyiben munkát végeznek – munkaruhájukat a fogvatartónak kell biztosítania. Megfelelő tisztálkodási lehetőségeknek és orvosi ellátó szervezeteknek is rendelkezésre kell állnia, a foglyoknak pedig legalább havonta egyszer orvosi ellenőrzésen kell átesnie. Munkavégzésük során figyelemmel kell lenni egészségi állapotukra, olyan tevékenységekre nem alkalmazhatóak, amelyekre alkalmatlanok, illetve amelyek egészségükre káros lehet. Magyarországon a genfi egyezmény az 1936-os XXX. törvényben került

becikkelyezésre, így az abban foglaltak a magyar állampolgárságú személyekre is vonatkoztak. (Óbert 2022: 152–154)

A nyugati szövetségesek fogságába kerülő tengelyhatalmi katonák számának változása a hadműveletek jellegével és sikerességével összefüggésben változott a háború folyamán. 1939 és 1942 között csupán 25 000 fogoly került hadifogságba az 1940-es hadjárat szárazföldi harcainak, majd azt követően a légi és tengeri küzdelmeinek eredményeképpen, amely a bevetett hadseregek méretéhez képest elenyésző arány volt, valamint a fogvatartás megfelelő körülményeinek biztosítását is lehetővé tette (főképen a Brit Nemzetközösséghez tartozó Kanada területén). (Turcotte 2022: 26–27) Ezt követően az észak-afrikai hadszíntéren 1942–1943-ban vívott harcok lezárultával 275 000 német és olasz nemzetiségű katona került a szövetségesek fogságába (Keegan 2008: 579–580), akik közül 65 000 fő (45 000 olasz és 20 000 német) került francia őrizetbe, míg a többiek Észak-Amerikába (döntő többségükben az Amerikai Egyesült Államokba) szállították. (Hubert 1989: 135–136) A harmadik időszak 1944 nyarára és őszére tehető, amikor az európai hadszíntéren 280 000 fő került hadifogságba, majd a háború utolsó hónapjaiban tömegesen adták meg magukat a tengelyhatalmi fegyveres erők tagjai, amelynek következtében 1945 júniusában a német fegyveres erők tagjai közül mintegy 11 000 000 fő volt hadifogságban a keleti és a nyugati hadszíntéren összesen (Théofilakis 2014: 9–10), akik közül 7 600 000 a nyugati hadviselők felügyelete alatt. (D'Abzac-Epezy 2009: 95) Bár a külföldi szakirodalomban gyakran háttérbe szorul, hogy a fent említett nagyobb nemzetek mellett a kisebbek tagjai is hadifogságba kerültek a tengelyhatalmi erők képviselőjeként egyrészt saját államuk hadseregében szolgálva, másrészt pedig a német hadsereg valamely nemzeti légiójának, esetleg a Waffen-SS-nek a tagjaként. (Leleu 2007: 169–189) Ennek következtében osztrákok, szovjetek, lengyelek, csehszlovákok, jugoszlávok, magyarok és románok is kerültek nyugati fogságba, akiknek száma általában néhány tízezer főt tett (a románoké ezer fő alatt maradt). A magyarok esetében ez a szám sokkal jelentősebb volt, mivel összesen mintegy 300 000 ember került nyugati fogságba. (Stark 1989: 52)

A hadifoglyok száma a háború végén ugrásszerűen növekedett olyan magas szintre, hogy a szövetséges katonai hatóságok nem voltak képesek számukra a genfi egyezmény előírásai szerinti ellátást és bánásmódot biztosítani. Annak érdekében, hogy ez alól a kötelezettség alól legitimnek tűnő módon tudjanak kibújni, Dwight D. Eisenhower amerikai elnök javaslatára a nyugati őrizetbe került hadifoglyok egy részének státuszát lefegyverzett ellenséges erőkre (*Disarmed Enemy Forces*), illetve önmagukat önként megadó ellenséges erőkre (*Surrendered Enemy Forces*) módosították. Utóbbiak esetében már rugalmasan el tudtak térni a nemzetközi egyezmény szabályaitól, ami megkönnyítette a több millió fő ellátását a rendelkezésre álló

korlátozott erőforrásokkal. (Turcotte 2022: 216) A háborús viszonyokból kifolyólag a foglyok őrizetét ellátó szövetséges hatóságoknak az 1945-ös év folyamán még nem állt módjában megfelelő elhelyezést és ellátást biztosítani a felügyeletük alatt álló tengelyhatalmi katonák számára. A táborok többségének infrastrukturális körülményei rendkívül kezdetlegesek voltak, nem álltak rendelkezésre megfelelő szálláshelyek, közművek, mint ahogy legtöbbször az orvosi ellátás és az ételmezés is hiányos volt. (Théofilakis 2014: 81–89)

Az alultápláltságban szenvedő foglyok közül sokan vesztették életüket a hiányos infrastruktúrával rendelkező fogolytáborokban a hideg idő beköszöntével. A hadifogság teljes ideje alatt – német kutatások alapján – mintegy 76 000 német katona vesztette életét. (Overmans 2004: 286–289) Az adatok tanúsága alapján a legrosszabb helyzet a francia hadifogolytáborokban volt, ahol a halálozási arány 3,6% volt, miközben ez az adat csupán 0,5% és 0,7% volt a brit és amerikai táborokban. (Schneider 2013: 102–105, 185) A Nemzetközi Vöröskereszt jelzéseinek hatásaira az illetékes hatóságok komoly erőfeszítéseket tettek a foglyok körülményeinek javítása érdekében, így a foglyok ellátásában látványos javulás állt be már az 1946-os év első felében, ennek következtében a hadifoglyok körében a mortalitás ezt követően minimális szintre esett vissza. (D’Abzac-Epezy 2010: 46–48)

Ez elősegítette az érintett fogvatartó államok azon célját, hogy saját gazdaságuk újjáépítésében hasznosítsák a foglyok munkaerejét, amelyre Franciaországban, Kanadában és Nagy-Britanniában is nagy mértékben alapozták a háború utáni nehéz gazdasági helyzetben. Bár a tisztek és a fizikailag alkalmatlanok (a foglyok mintegy 30%-a) mentesült a munkavégzés alól, a fogvatartottak döntő többsége komoly szerepet kapott eleinte az újjáépítési munkálatokban, később pedig a gazdaság beindításában. A foglyok főképpen a mezőgazdaságban kerültek alkalmazásra, de közreműködtek a bányászatban és az általános infrastruktúra (utak, vasútvonalak, középületek stb.) felújításában is. (Hubert 1989: 150–154)

Eltérő sorsok a fogság után

A genfi egyezmény előírásainak értelmében az ellenségeskedések lezárultával a hadviselő felek kötelesek szabadon bocsátani hadifoglyaikat és gondoskodni a hazaszállításukról. Ezzel tehát nem kell megvárni a konfliktus végét lezáró hivatalos békekötést, a fegyveres harcok lezárulta érdekében kötött fegyverszünet után azonnal sor kerülhet a foglyok szabadon engedésére, legkésőbb pedig a békekötés után kell ezt végrehajtani. Ez alól a szabály alól csak azok a hadifoglyok képezhetnek kivételt, akik köztörvényes bűncselekmény elkövetése miatt bűnvádi eljárás alatt állnak vagy azért kiszabott büntetésüket töltik. (Bognár 2010: 24) Ebből kifolyólag

a vonatkozó nemzetközi szabályozás értelmében a hadifoglyok elvileg már 1945 folyamán hazatérhettek volna hazájukba, a folyamat azonban az esetek többségében ettől eltérően alakult, ami egyben a genfi egyezmény megsértését is jelentette. (D'Abzac-Epezy 2009: 100) Ez is hozzájárult ahhoz, hogy amikor 1949-ben sor került a genfi egyezmény megújított változatának elfogadására, belekerült a hadifoglyok azonnal hazaszállításának kötelezettsége is, a 118. cikk kimondja, hogy a fogság az ellenségeskedés megszűnésekor ér véget, a foglyok ekkor kerülnek szabadon bocsátásra és hazaszállításra. (Németh 1976: 95)

Első lépésként a szövetséges államok polgárainak (szovjetek, lengyelek, csehszlovákok, jugoszlávok) szabadon bocsátása már 1945 folyamán megkezdődött, és az esetek többségében 1946 első hónapjaiban rendben le is zárult. (Eisterer 2001: 95–99.) A nyugati szövetségesek közül az Egyesült Államok – amelynek számára a hadifoglyok ellátása kimondottan terhes feladat volt – már 1945 júliusában elkezdte megszervezni a felügyelete alatt álló foglyok szabadon bocsátását és hazaszállítását. Tekintettel arra, hogy több millió személy – esetenként transzatlanti – szállítását kellett megoldani a háború utáni nehéz viszonyok között más államokkal együttműködve, ez a folyamat 1946 júliusában zárult le az utolsó foglyok behajózásával az európai kontinens felé. (Krammer 1976: 71–72) Azt is hozzá kell tenni, hogy ennek az Egyesült Államokban őrzött mintegy 380 000 fogolynak nagy része (több mint 300 000 fő) nem térhetett haza azonnal Németországba, mivel jelentős részüket brit és francia felügyelet alá helyezték, ahonnan – mint látni fogjuk – csak később jutottak haza. (Schmitter Heisler 2008: 538)

Kanada és Nagy-Britannia esetében más volt a helyzet. Mindkét országban nagy szükség volt munkáskezekre a hadseregben szolgáló férfiak távolléte, valamint az elesettek jelentette munkaerőhiány miatt, ezért a felügyeletük alatt álló foglyokat felhasználták a gazdaság különböző ágazataiban. Ebből kifolyólag Kanada a területén lévő mintegy 37 000 német és olasz hadifogoly hazaszállítását csupán 1945 végén kezdte meg, a folyamat pedig 1946 decemberében zárult le. Nagy-Britanniában több mint 470 000 német és 400 000 olasz hadifogoly volt a háború után, akiknek munkájára nagy mértékben épített a brit kormányzat, ezért szabadon bocsátásuk jelentős késéssel csupán 1946 szeptemberében indult meg és egészen 1948 júliusáig tartott. (Custodis 2012: 244)

Franciaország szintén igyekezett a lehető legtovább felügyelete alatt tartani a hadifoglyokat annak érdekében, hogy munkájukkal segítsék az újjáépülő ország gazdaságát. Az eltérő nemzetiségű foglyok szabadon bocsátására különböző időpontokban került sor. A magyarok és románok többségét 1946-ban engedték szabadon és kezdték hazaszállítani, utolsó nagyobb csoportjaik 1947 során tértek haza, ezt követően már csupán egyéni hazatelepülésekre került

sor. (Tarcai 1991: 324) Ugyanakkor a magyarok esetében a nyugati fogságba kerültek mintegy 30%-a, hozzávetőlegesen 100 000 fő nem tért haza Magyarországra. Adatokkal alátámaszthatóan mintegy 6000 fő ismert (közülük több mint 500 Franciaországban), akik életüket veszítették a fogságban (Bús – Szabó 2013: 63–467), ugyanakkor valószínűsíthetően ez a szám jóval magasabb volt, de pontos nyilvántartások hiányában erre vonatkozó pontosabb információ jelenleg nem áll rendelkezésre. Emellett sokan az emigrációt választották az új politikai berendezkedésű ország helyett, mivel a korábbi rendszerben betöltött szerepük (hivatásos katonatiszt, csendőr, köztisztviselő stb.) joggal tartottak a háború után felállított belügyi szervek általi esetleges számonkéréstől. (Sipos 1997: 143–144) A német nemzetiségű foglyok esetében, akiknek száma meghaladta a 900 000-et, a francia kormány nem mutatott engedékenységet, mivel a lehető legtovább igényt tartott a munkaerejükre. A nemzetközi jelzések hatására 1946 decemberében már az Egyesült Államok kormánya szólította fel a francia vezetést, hogy 1947 októberéig engedje szabadon a hadifoglyokat, amelyre válaszként Franciaország vállalta, hogy 1948 végéig minden foglyot szabadon bocsát. (D’Abzac-Epezy 2009: 99–103) Ez a folyamat végül 1947 márciusában indult meg és 1948 decemberére valóban le is zárult. A német foglyok közül mintegy 138 000 fő úgy döntött, hogy szabad munkavállalóként évente megújított munkaszerződéssel Franciaországban marad és folytatja azt a tevékenységet, amelyet korábban hadifogolyként végzett. (Théofilakis 2004: 389) Bár az érintettek számát tekintve ez volt a legjelentősebb ilyen típusú önkéntes munkavállalás, a jelenség létezett más nyugati országokban is, mivel Nagy-Britanniában 17 000 korábbi fogoly döntött hasonlóképpen. (Custodis 2012: 244) Az Egyesült Államok nem kínált fel efféle lehetőséget a szabadon engedett foglyoknak, de a háború után évtizedben mintegy félmillió német származású bevándorlót fogadott, akik között – pontos adatok hiányában – legalább 5 000 főre teszik a korábbi hadifoglyok számát. (Schmitter Heisler 2008: 538–552)

A német hadifoglyok hazatérés utáni sorsa nagy mértékben függött attól, hogy a leendő Nyugat- vagy Kelet-Németország területén volt az otthonuk. A keleti államban ez titkolni való információ volt, mivel a hatóságok gyanakvással tekintettek a hadifogságot megjárt korábbi katonákra, akiket hallgatásra köteleztek múltjuk ezen korábbi fejezetével kapcsolatban és számos esetben diszkrimináltak őket szakmai előmenetelük során emiatt. (Biess 1999: 143–180) A nyugati államban a korábbi hadifoglyok elsősorban a megváltozott viszonyok közé való beilleszkedés nehézségeivel szembesültek, hiszen egy lerombolt és sok szempontból átalakult országban kellett megtalálniuk a helyüket. Bár a családjaik várták és örömmel fogadták a hazatérőket, a vesztes és önmagát bűnösnek tekintő társadalom nem mutatott különösebb lelkesedést irányukban, csendben tudomásul vette a visszatérésüket, de nem fordított rájuk

különösebb figyelmet, amely sokak számára frusztráló élmény volt. Ugyanakkor a korábbi foglyok katonai szolgálatát szakmai és nyugdíjjogosultsági szempontból figyelembe vették, így ez organikus részét képezte az életüknek és nem képezte semmilyen diszkrimináció alapját. (Overmans 2008: 138–139)

A keleti blokk szovjet befolyás alatt álló országaiba visszatérők mindenhol az új államhatalom gyanakvásával találkoztak, amely a nyugati fogságot megjártaikat politikai kockázatként kezelte. Ebből kifolyólag számos kihallgatás, átvilágítás és szűrés fogadta a frissen szabadult hadifoglyokat. (Tóth 2014: 58–60) Ezek következménye akár internálás és börtönbüntetés is lehetett (Wirthné 2017: 253–254), szerencsésebb esetben pedig csupán kollektív gyanakvás és munkaerőpiaci korlátozás sújtotta a korábbi foglyokat. (Papp 2009: 173–174) Ez hosszú távon is traumaként jelent meg a kibeszéletlen háborús élmények és a részleges társadalmi kirekesztettség okán, aminek orvoslására csupán 1989 után nyílt – korlátozott mértékben – lehetőség. (Ponori Thewrewk 2004)

A – gyakran akaratuk ellenére – a Szovjetunióba visszaszállított szovjet állampolgárokra várt a legkeményebb bánásmód. A szovjet vezetés árulónak tekintette ezeket a katonákat, akik belső motiváció vagy külső kényszer hatására fegyveres szolgálatot vállaltak a német fegyveres erőkben. Ebből kifolyólag a magasabb beosztásúakra kivégzés, a többiekre pedig hosszú börtönbüntetés várt, ahonnan általában csak Sztálin 1953-as halála után szabadultak ki. (Hummel 2022: 452–458)

A történetírás adósságai

A hadifogság intézménye hosszú időn keresztül kívül maradt a hazai és a külföldi történetírás által kiemelt figyelemmel kezelt jelenségek körén. Ez elsősorban annak tudható be, hogy a háborús események feldolgozása során általában a hősies, de legalábbis látványos események kerülnek az érdeklődés középpontjába, a fogságba került katonák története pedig egyértelműen nem tartozik ezek közé. Annette Becker francia történész megfogalmazása szerint a kiszolgáltatott helyzetbe került személyek, köztük a hadifoglyok, a történetírás elfeledett szereplői. (Becker 1998) Ez a helyzet az ezredforduló környékén kezdett érdemben változni a nyugati történetírásban, amikor az első és második világháború során fogságba esett katonák munkaerőpiaci részvételét, helyi társadalmakba való beilleszkedését és nemzetközi kapcsolatokban betöltött szerepét elkezdték feltárni. Ezek a lépések újabb, általában résztémákat vizsgáló kutatások kiindulópontjául szolgáltak, amelyek napjainkra – a továbbra is fennálló hiányosságok ellenére – folyamatosan egyre több információval szolgálnak, amelyek

távlatilag minden bizonnyal lehetővé teszik majd a kérdéskört nemzeti megközelítésekben összegző munkák elkészítését. (Théofilakis 2014: 7–8)

A történetírás érdektelensége szorosan összefügg a második világháború utáni politikai és társadalmi helyzettel a hadifogság jelensége által érintett országokban. A konfliktusból győztesen kikerülő államok önképébe nem illett bele a legyőzött ellenség fogvatartásának (esetleg dolgoztatásának) ténye, a vesztes országok pedig kiszolgáltatott diplomáciai helyzetükben elsősorban a jó kapcsolatok kiépítésére és megerősítésére törekedtek az előbbiekkal, így szándékosan kerültek ennek a témának az említését az esetleges feszültségek elkerülése érdekében. Ezen felül a közvélemény és a politikusok szemében a Szovjetunió területére került hadifoglyok kérdése volt nagyobb jelentőségű, mivel ez általánosságban több embert érintett, jóval hosszabb ideig tartott (hivatalosan az utolsó foglyok 1957-ben szabadultak), és a keleti fogság életkörülményeit is sokkal nagyobb kihívásnak tekintették, mint a nyugatiét, ami szintén hozzájárult a téma iránti érdeklődés hiányához. (Schneider 2013: 12–14)

A hadifogsággal kapcsolatos információkat közreadó források sem túl bőségesek, amelyek megkönnyíthetnék a kutatók munkáját. Az első ezek közül az *Historique du Service des Prisonniers de Guerre de l'Axe (1943-1948)* című összegző kiadvány, amelyet a Tengelyhatalmi Hadifoglyok Főigazgatóságának (*Direction générale des prisonniers de guerre, de l'Axe*) vezetőjeként tevékenykedő Louis Buisson tábornok adott közre 1948-ban, miután az utolsó német hadifoglyok hazaszállításával a szervezet befejezte működését. (Buisson 1948) A következő fontos állomást az jelentette, amikor a német kormány 1957-ben létrehozta a Német Hadifoglyok Tudományos Bizottságát (*Wissenschaftliche Kommission für deutsche Kriegsgefangenengeschichte*), amelynek feladata Hans Koch, majd később Erich Maschke történészek vezetésével a második világháborús német hadifoglyok sorsának feltárása és dokumentálása volt. A bizottság munkájának legfontosabb eredménye az a 15 könyvből (és összesen 22 kötetből) álló kiadványsorozat, amely *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges* címmel 1962 és 1974 között jelent meg, amelyben tematikus megközelítésben a német hadifoglyokra vonatkozó levéltári dokumentumokat és visszaemlékezéseket adtak közre. (Maschke 1962–1974) Mindkét munka nagyon adatgazdag, objektív és hatalmas segítséget jelent a témakör iránti érdeklődő kutatók és laikusok számára, ugyanakkor száraz stílusban íródtak és viszonylag kis példányszámban adták ki őket, ebből kifolyólag a nagyközönség számára szinte láthatatlanok maradtak, a fent bemutatott okokból kifolyólag pedig a szakmabeliek sem alapoztak rájuk nagyobb lélegzetű kutatásokat a következő évtizedek során.

Paradox módon egy olyan munka jelentett fontos mérföldkövet a téma kutatásában, amely számos alaptalan állítást fogalmazott meg és a történészek körében komoly kritikákat váltott ki. James Bacque kanadai szerző *Other Losses: An Investigation into the Mass Deaths of German Prisoners at the Hands of the French and Americans after World War II* (magyarul *A megtervezett halál*) című, 1989-ben megjelent könyvének fő alaptétele az volt, hogy Eisenhower elnök – még az amerikai hadsereg tábornokaként szolgálva – szándékosan okozta több mint 1 000 000 német hadifogoly halálát a túlélésükhöz szükséges eszközök megtagadásával, majd pedig ennek nyomait egyéb veszteségek alatt elkönyvelve igyekezett eltussolni. A korszakkal foglalkozó történészek körében nagy visszhangot váltott ki a mű, ezért állításait részletesen elemezve bizonyították be azok alaptalanságát. (MacKenzie 1992: 717–731) Ugyanakkor minden hibája mellett a könyv vitathatatlan érdeme, hogy az érdeklődés előterébe helyezte a nyugati hadifogságot az érintett országokban, és hatására számos új kutatás indult meg az 1990-es években, amelyek érdemi eredményeket hozva a mai napig tartó módon zajlanak és távlatilag hozzájárulnak a korábban említett nemzeti szintézisek megvalósulásához. Ennek a szerteágazó munkának az eredményei a 2010-es évek közepén kezdtek beérni, amikor számos olyan monográfia jelent amerikai, kanadai, francia és német szerzők tollából, amelyek alapos kutatásokon alapulva átfogó képet adtak a nyugati hadifogság egyes aspektusairól. Ilyenek például Harald Welzer *Sönke Neitzel, Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*, Sebastian Groß *Gefangen im Krieg. Frontsoldaten der Wehrmacht und ihre Weltsicht*, Laurent Théofilakis *Les prisonniers de guerre allemands, France, 1944-1949: une captivité de guerre en temps de paix*, Christiane Wienand *Returning Memories. Former Prisoners of War in Divided and Reunited Germany* és Jean-Michel Turcotte *Comment traiter les« soldats d’Hitler »?* című művei. Mindezek alapján kijelenthető, hogy az a csend, amely korábban övezte a hadifogság kérdését a történetírásban, napjainkra már megszűnt, és számos történészi műhelyben zajlanak előremutató kutatások, amelyek folyamatosan új információkkal gyarapítják tudásunkat a téma kapcsán.

A téma hazai kutatása kapcsán a nemzetközi tendenciákhoz hasonló volt a helyzet. Bár 1950-ben megjelent egy *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről* című kiadvány, amely a korabeli sajtóra és visszaemlékezésekre alapozva próbált átfogó képet nyújtani a hadifogságról, a rendszerváltás időszakáig a téma kutatása túl érzékeny volt a Szovjetunióval – mint leginkább érintett állammal – való jó kapcsolatok fenntartása miatt. Elsőként Stark Tamás vállalkozott rá, hogy tudományos igénnyel tanulmányozza a kérdést (Stark 1989), amelyet később más munkájában is folytatott. (Stark 2006) Noha nem volt történész, feltétlenül meg kell említeni Tarcai Béla munkáit (Tarcai 1992; Tarcai 1993),

amelyeket volt hadifogolyként írt saját élményeiről, ugyanakkor azokat elmélyült és alapos kutatómunkával egészítette ki, így fontos lépést jelentettek a nyugati hadifogság jobb megismerése felé, amely érthető okokból háttérbe szorult a jóval több embert érintő szovjet hadifogság mellett. Füzes Miklós *Embervásár Európában* című munkája a bevezető tanulmányok mellett számos visszaemlékezést közöl a keleti és nyugati hadifogságba került Baranya megyei hadifoglyok részéről, amellyel az alulnézeti szempontot is beemelte a kutatásba. (Füzes 1994) A szovjet hadifogságba esett magyarok kapcsán fontos műveket írt Varga Éva Mária (Varga 2008), illetve Bognár Zsolt az ezredforduló után. (Bognár 2010; Bognár 2017) A nyugati fogság kapcsán Szabó Péter munkásságát kell kiemelni, akik szélesebb kontextusba helyezve foglalkozott ezzel a kérdéssel, melynek során fontos alap kutatásokat végzett, így művei megkerülhetetlenek a téma kutatásához. (Bús – Szabó 2013; Szabó 2018) Mindezek alapján megállapítható, hogy a nemzetközi és a hazai szinten is párhuzamosan haladtak (vagy éppen szüneteltek) a második világháborús nyugati hadifogságra vonatkozó kutatások, ugyanakkor az elmúlt két évtizedben öröndetes módon megsaporodtak azok a művek, amelyek ezt a kérdést tudományos alapossággal és objektivitással tárgyalják. Ugyanakkor egy olyan nagyszabású összegzés, amely akár német, akár csupán magyar szemszögből átfogó jelleggel tárgyalná a nyugati fogság kérdését, még a mai napig várat magára.

Az emlékezetpolitika új utakon

A nemzetközi politikai helyzet egészen az 1980-as évek végéig rányomta a bélyegét az érintett országok második világháborúval, azon belül pedig a hadifogsággal kapcsolatos emlékezetpolitikai megközelítésére. A háború utáni diplomáciai rendezés egyik alapköve volt a hadifogság kérdésének teljes mellőzése a közbeszédben, ebből kifolyólag ez a jelenség – az általa érintettek nagy száma ellenére – a következő évtizedekben gyakorlatilag teljes egészében kimaradt a nemzeti történetírásból és az állami emlékezetpolitikából. (D'Abzac-Epezy 2009: 108)

A hidegháború lezárása és a kommunista berendezkedés eltűnése az európai kontinens keleti felén alapvető paradigmaváltást hozott az érintett országok hivatalos nemzeti történelemszemléletében, ennek megfelelően a korábbi történelmi szerepek (vesztesek–győztesek, jók–rosszak stb.) is újraértékelésre került. Ennek az újragondolásnak a jegyében a világháborús hadifogság is transznacionális tapasztalattá vált, amelyben a történelmi megközelítés mellett a visszaemlékezések is szerepet kapnak annak érdekében, hogy teljesebb

képet lehessen alkotni erről a nemzeteket összekötő történelmi tapasztalatról. (Théofilakis 2019: 20–21) Ez az új hangulat és a korábbtól eltérő megközelítés lehetőséget biztosított a hadifoglyok számára, hogy előlépjenek a háttérből és megosszák élményeiket a társadalommal. (Moll 2012: 35–37) A már évtizedek óta diszkréten működő veteránegyesületek tagjai fokozódó érdeklődést tapasztalva interjúkat adtak, dokumentumfilmekben mesélték el élményeiket és számos – esetenként hosszú ideje fiókban porosodó – írásos visszaemlékezésük látott napvilágot. (lásd például Nowak 1990; Erichsen 2001; Heidt 2012) A korábbi hadifoglyok részéről pedig megvolt az igény arra, hogy a hallgatás évtizedei után végre megosszák a társadalommal az élményeiket, amelyre életkorukból kifolyólag már nem sokáig lett volna lehetőségük. (Théofilakis 2014: 14–15)

A 2002-ben elindított *Mémoire franco-allemande de la captivité de guerre* (Háborús Fogság Francia–Német Emlékezete) kezdeményezés az európai megbékélés és a közös emlékezetpolitika egyik mintapéldája. Ennek fő célja, hogy a korábbi szembenálló felek – a franciaországi német és a németországi francia hadifoglyok – egyoldalú, kizárólagosan nemzeti narratívái helyett kétoldalú emlékezetet alakítson ki. A projekt szakít a hagyományos, kizárólag a különböző oldalakhoz tartozásra vagy az áldozati szerepekre építő megközelítéssel, helyette a fogság mindennapi, emberi tapasztalataira helyezi a hangsúlyt, nyíltan feltárva a háború utáni kényszermunka és a társadalmi reintegráció traumáit. A francia Szenátus elé tárt kezdeményezés az alulról szerveződő civil visszaemlékezéseket és tudományos kutatásokat emelte állami szintre. A közös kétnyelvű kiadványok, az iskolai oktatási anyagok és az emlékhelyeken folytatott találkozók révén a projekt a múltbeli konfliktusok feldolgozását a demokratikus nevelés és a tartós francia–német megbékélés kézzelfogható eszközévé formálta. (senat.fr, 2008. *Mémoire franco-allemande de la captivité de guerre*) A háború után létrehozott fogolytáborok nagy száma ellenére hivatalos emlékhelyként egy sem működik jelenleg Nyugat-Európában, a tervek szerint 2028-ban fog megnyílni az első Normandiában. (mucap.eu 2026. Musée des Captivités de Guerre)

Magyarországon is számos visszaemlékezés látott napvilágot az 1990-es évek elejétől kezdve. Ezeknek a kéziratoknak és interjúknak a közreadása a mai napig tart, így a témára vonatkozó ismeretek fokozatosan gyarapodnak ezeknek a fontos és hiánypótló forrásoknak köszönhetően. Annak ellenére, hogy ezek között is túlsúlyban vannak a keleti fogságra vonatkozó munkák a nyugatihoz képest, a szakmunkák eloszlásához képest kiegyensúlyozottabb a tartalmuk, ami a kutatások szempontjából kimondottan előremutató. (Például Józsa 2009; Károly 1998; Kondorosy 2018; Papp 1999; Ponori Thewrewk 2004)

A hazai nagyközönséghez a téma elsősorban minden bizonnyal az ezeket bemutató dokumentumfilmek segítségével jutott el. Ezek közül négyet érdemes kiemelni, melyek szélesebb közönséghez juthattak el az elmúlt évtizedek során: *Lefegyverzett ellenséges erők* (1991, Sára Sándor), *Szögesdrót mögött Nyugat-Európában* (2015, Gábor Péter), *Katonatörténet* (2015, Katona Zsuzsa), *Nyugati fogságban* (2017, Laczkó Sándor).

Mindezek a változások hozzájárultak a hadifogsághoz való hozzáállás jelentős átalakulásához, ennek eredményeképpen számos különböző típusú mű született meg, amelyek hatására a téma ismertsége sokat javult a korábbi érdektelenséghez képest mind külföldön, mind pedig hazánkban, de ennek ellenére európai (és transzatlanti) szinten jelenleg még messze van attól, hogy a hivatalos emlékezetpolitika érdemi részének tekinthessük.

Összegzés

A második világháborús nyugati hadifogság története jól példázza, hogy egy történelmi jelenség társadalmi emlékezete nem kizárólag annak jelentőségétől vagy az érintettek számától függ, hanem nagymértékben meghatározza azt a háborút követő politikai környezet, valamint az adott korszak történetírói érdeklődése is. Annak ellenére, hogy a nyugati szövetségesek őrizetébe több millió tengelyhatalmi katona került, sorsuk évtizedeken keresztül csak korlátozott figyelmet kapott, miközben a keleti hadifogság joggal vált a második világháború egyik meghatározó emlékezeti témájává.

Az elmúlt három évtized kutatásai ugyanakkor jelentős előrelépést hoztak. A nemzetközi történetírás fokozatosan feltárta a fogság katonai, gazdasági és társadalomtörténeti vonatkozásait, valamint egyre nagyobb figyelmet fordított a hadifoglyok háború utáni reintegrációjára és emlékezetére is. Ezzel párhuzamosan Magyarországon is megszorodtak a témával foglalkozó tudományos munkák, illetve a visszaemlékezések kiadásai, amelyek új forrásokkal gazdagították a kutatás lehetőségeit. Mindezek ellenére továbbra is hiányoznak azok az átfogó nemzeti szintézisek, amelyek a nyugati hadifogság egészét komplex módon dolgoznák fel, különös tekintettel a magyar hadifoglyok tapasztalataira.

Az emlékezetpolitika területén szintén érzékelhető a változás. A hidegháború lezárulását követően lehetőség nyílt arra, hogy a hadifogság története ne kizárólag nemzeti, hanem közös európai tapasztalatként jelenjen meg. A francia–német együttműködések és az egyre gyarapodó személyes visszaemlékezések azt mutatják, hogy a korábbi hallgatás helyét fokozatosan a történelmi feldolgozás és a közös emlékezet kialakítására irányuló törekvések veszik át.

Magyarországon ugyanakkor ez a folyamat még kevésbé előrehaladott, ezért a nyugati hadifogság továbbra is a második világháború egyik kevésbé ismert fejezetének tekinthető.

A második világháborús nyugati hadifogság kutatása napjainkra kilépett a történetírás perifériájáról, ugyanakkor számos alapvető kérdés továbbra is megválaszolatlan maradt. Különösen igaz ez a magyar hadifoglyok történetére, amelynek átfogó, nemzetközi kontextusba helyezett feldolgozása még várat magára. Ennek megvalósítása nemcsak a magyar hadtörténet, hanem a második világháború európai társadalomtörténetének és emlékezetpolitikájának árnyaltabb megértéséhez is érdemben hozzájárulhat.

Irodalom

Becker, Annette (1998): *Oubliés de la Grande Guerre. Humanitaire et culture de guerre 1914-1918. Populations occupées, déportés civils, prisonniers de guerre*. Paris, Éditions Noësis.

Biess, Frank (1999): Pioneers of a New Germany: Returning POWs from the Soviet Union and the Making of East German Citizens, 1945-1950. *Central European History*, 1999/2. 143–180.

Bognár Zsolt (2017): *(Hadi)fogolytáborok és (hadi)fogolysors a Vörös Hadsereg által megszállt Magyarországon 1944–1946*. Budapest, Gulágkutatók Nemzetközi Társasága – Kairosz Kiadó.

Bognár Zsolt (2010): *Magyarok hadifogságban Magyarországon. Hadifogoly-gyűjtőtáborok Magyarországon 1944–1945*. Budapest, Argumentum.

Buisson, Louis (1948): *Historique du Service des Prisonniers de Guerre de l'Axe (1943-1948)*. Paris, Direction Générale des prisonniers de guerre de l'Axe.

Bús János – Szabó Péter (2013) *Béke poraikra... III. Dokumentum-émlékkönyv a második világháború nyugati hadműveleti területén és a nyugati hadifogságban meghalt magyar katonákról*. Budapest, Zrínyi.

Custodis, Johann (2012): Employing the enemy: the contribution of German and Italian Prisoners of War to British agriculture during and after the Second World War. *The Agricultural History Review*, 2012/2. 243–265.

D'Abzac-Epezy, Claude (2009): La France face au rapatriement des prisonniers de guerre allemands. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2009/1. 93–108.

D'Abzac-Epezy, Claude (2010): *L'armée française et les prisonniers de guerre de l'Axe, 1943-1948*. In: Genet-Rouffiac, Nathalie – Monot, Jean-Lou – Bertrand, Christophe (szerk.): *Des prisonniers de guerre aux personnes capturées. Actes de la journée d'études organisée par l'État-*

major des armées le Service historique de la Défense en mai 2007. Paris, Service historique de la Défense. 39–54.

Eisterer, Klaus: Les prisonniers de guerre autrichiens sous contrôle français (1943-1947/1948). *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2001/1. 83–104.

Erichsen, Heino R. (2001): *Reluctant Warrior: Former German POW Finds Peace in Texas*. Austin, Eakin Press.

Füzes Miklós (1994): *Embervásár Európában*. Pécs, Magyar Történelmi Társulat Déldunántúli Csoportja – Baranya Megyei Levéltár.

Groß, Sebastian (2012): *Gefangen im Krieg. Frontsoldatender Wehrmacht und ihre Weltsicht*. Berlin, be.bra Verlag.

Heidt, Heinz Bruno (2012): *Tagebuch einer Kriegsgefangenschaft. 418 Tage im Gewahrsam der US-Army. Brilon, Remagen, Bolbec, "Camp Philip Morris", Flughafen Giebelstadt, Rhein-Main-Flughafen, Babenhausen*. Weinheim, Germania.

Hubert, Michel (1989): *Sept décennies de relations franco-allemandes 1918-1988*. Paris, Presses Sorbonne Nouvelle.

Hummel, Jeffrey Rogers: Operation Keelhaul. Forced Repatriation after World War II. *The Independent Review*, 2022/3. 449–459.

Józsa Imre (2009): *Fogságból rabságba. Józsa Imre naplója 1944–46*. Budapest, Bookart Kiadó.

Károly István (1998): *Francia hadifogoly voltam*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó.

Keegan, John (2008): *A második világháború*. Budapest, Európa.

Kondorosy Szabolcs (2018): *Akiket Isten kihívott csatára. 45 magyar hadifogoly*. Budapest, Országút Társulat.

Krammer, Arnold P. (1976): German Prisoners of War in the United States. *Military Affairs*, 1976/2. 68–73.

Leleu, Jean-Luc (2007): *La Waffen-SS. Soldats politiques en guerre*. Paris, Perrin.

MacKenzie, S. P. (1992): Essay and Reflection: On the *Other Losses* Debate. *The International History Review*, 1992/4. 717–731.

Magyar Harcosok Bajtársi Közössége Hadifogolyszolgálat (1950): *Fehér könyv a Szovjetunióba elhurcolt hadifoglyok és polgári deportáltak helyzetéről*. Bad Wörishofen, Hungária Kiadás.

Maschke, Erich (1962–1974): *Zur Geschichte der deutschen Kriegsgefangenen des Zweiten Weltkrieges*. München – Bielefeld, Verlag Ernst und Werner Gieseking.

Moll, Nicolas (2012): Effacer le passé au nom de l'amitié? La gestion des mémoires de la Seconde Guerre mondiale au sein du processus de réconciliation franco-allemande. *Allemagne d'aujourd'hui*, 2012/3. 28–39.

mucap.eu 2026. Musée des Captivités de Guerre

<https://mucap.eu/>

Németh Tibor (1976): A hadviseléssel kapcsolatos nemzetközi jogi kérdések főbb szabályai. *Honvédségi Szemle*, 1976/11. 87–99.

Nowak, Josef (1990): *Mensch auf den Acker gesät: Kriegsgefangen in der Heimat*. Hameln, Sponholtz Verlag.

Óbert Marianna: A hadijog és a hadifogság története az egészségügy szemszögéből. *Hadtudomány*, 2022/2. 147–161.

Overmans, Rüdiger (2004): *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg*. München, De Gruyter Oldenbourg.

Overmans, Rüdiger (2008): *Heimkehr, les retours des prisonniers de guerre allemands, de 1945 à 1956*. In: Catherine, Jean-Claude (szerk.): *La captivité des prisonniers de guerre*. Rennes: Presses universitaires de Rennes. 131–139.

Papp Gyula (2009): Az igazoló eljárások és a háborús bűnök megtorlása 1945 után Magyarországon. *Aetas*, 2009/2. 162–179.

Papp Tibor (szerk.) (1999) *Hadifoglyok írják... Hadifogolysors a második világháborúban*. Budapest, Petit Real.

Ponori Thewrewk Aurél (2004) *Nyugatosok. Hadifogoly-émlékezések*. Budapest, Mundus Magyar Egetemi Kiadó.

Ravasz István (2003): *Magyarország és a Magyar Királyi Honvédség a XX. századi világháborúban 1914–1945*. Püldo, Nagykovácsi.

Schmitter Heisler, Barbara (2008): Returning to America: German Prisoners of War and the American Experience. *German Studies Review*, 2008/3. 537–556.

Schneider, Valentin (2013): *Un million de prisonniers allemands*. Paris, Vendémiaire.

senat.fr, 2008. Mémoire franco-allemande de la captivité de guerre

<https://www.senat.fr/questions/base/2008/qSEQ080905596.html>

Sipos Péter (szerk.) (1997): *Magyarország a második világháborúban. Lexikon A–Zs*. Budapest, Petit Real.

Stark Tamás (1989): *Magyar foglyok a Szovjetunióban*. Budapest, Lucidus.

Stark Tamás (1989): *Magyarország második világháborús embervesztesége*. Budapest, MTA Történettudományi Intézet.

Szabó Péter (2018): *Keleti front, nyugati fogság: A Magyar Honvédség a második világháborúban és azután, 1941–1946*. Budapest, Jaffa.

Tarcai Béla (1991): *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban*. In: Szabadfalvi József – Viga Gyula (szerk.): *A Herman Ottó Múzeum évkönyve XXVIII–XXIX*. Miskolc, Herman Ottó Múzeum. 305–327.

Tarcai Béla (1992): *Magyarok a nyugati hadifogolytáborokban*. Budapest, Kötés Kereskedelmi és Szervező Kft.

Tarcai Béla (1993): *Piros volt a parolim, avagy Hadifogságom naplója 1944. október – 1946. április*. Miskolc, Felsőmagyarország Kiadó.

Théofilakis, Fabien (2019): Le prisonnier de guerre dans l’historiographie française et allemande: étudier la Seconde Guerre mondiale à front renversé. *Guerres mondiales et conflits contemporains*, 2019/2. 17–26.

Théofilakis, Fabien (2004): Les prisonniers de guerre allemands en mains françaises au sortir de la Seconde Guerre mondiale: gestion et enjeux. *Revue d’Allemagne et des pays de langue allemande*, 2004/3–4. 383–398.

Théofilakis, Fabien (2014): *Les prisonniers de guerre allemands. France, 1944-1949. Une captivité de guerre en temps de paix*. Paris: Librairie Arthème Fayard.

Turcotte, Jean-Michel (2022): *Comment traiter les« soldats d’Hitler »? Les relations interalliées et la détention des prisonniers de guerre allemands au Canada, aux États-Unis et en Grande-Bretagne (1939–1945)*. Ottawa, Presses de l’Université d’Ottawa.

Varga Éva Mária (2009): *Magyarok szovjet hadifogságban (1941–1956) az oroszországi levéltári források tükrében*. Budapest, Russica Pannonicana.

Welzer, Harald – Neitzel, Sönke (2011): *Soldaten. Protokolle vom Kämpfen, Töten und Sterben*. Frankfurt/Main, Fischer.

Wienand, Christiane (2015): *Returning Memories. Former Prisoners of War in Divided and Reunited Germany*. Rochester – New York, Camden House.

Wirthné Diera Bernadett (2017): *Le kell csapolnunk ezt a mocsarat.” Az igazolóbizottságok működése és igazolási eljárások Vác városában 1945-ben*. In: Csikós Gábor – Kiss Réka – Ö. Kovács József (szerk.): *Váltoállítás. Diktatúrák a vidéki Magyarországon 1945-ben*. Budapest, MTA Bölcsészettudományi Kutatóközpont – Nemzeti Emlékezet Bizottsága. 251–265.